

Чепелева Н.В. Самопроектування особистості у кризових життєвих обставинах /Н.В. Чепелева// **Особистість в умовах кризових викликів сучасності**: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. – К., 2016. – [629 с.] – С. 28– 34.

УДК: 159.923.35 + 159.964.21: 316.477

САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Н.В. Чепелева,
*заступник директора з науково-дослідної роботи
Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України,
дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (28)*

Запропоновано тлумачення самопроектування як процесу, що базується на засвоєнні соціокультурних дискурсів, які задають сценарії поведінки, а також основні вектори розвитку особистості. Схарактеризовано основні види особистісних проектів. Показано, що необхідність осмислення, уточнення або навіть трансформації особистого проекту особливо загострюється у період кризових, переломних подій життя людини. Описано особливості побудови життєвих проектів залежно від типу пристосування до кризової ситуації.

Ключові слова: самопроектування, кризова ситуація, особистий проект, розвиток особистості, психологічна ситуація, дискурс, наратив.

Постановка проблеми. Однією із ключових характеристик зрілої особистості є здатність до індивідуального осмислення себе та навколишнього, самоконструювання, самопроектування. Внутрішні передумови для цього створюються можливістю особистості усвідомлювати себе одночасно суб'єктом власної життєвої активності, по суті, автором власного життя та об'єктом персональних спостережень та трансформацій, тобто героєм, персонажем життєвої історії.

Мета статті – на основі аналізу самопроектування як здатності особистості діяти у кризових життєвих обставинах схарактеризувати основні види особистісних проектів та описати особливості побудови життєвих проектів залежно від типу пристосування до кризової ситуації.

Виклад основного матеріалу. Самопроектування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього та власної особистості, яка є вагомим чинником здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та на створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті це породження нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду.

Мета статті – на основі аналізу самопроектування як здатності

особистості діяти у кризових життєвих обставинах схарактеризувати основні види особистісних проєктів та описати особливості побудови життєвих проєктів залежно від типу пристосування до кризової ситуації.

Виклад основного матеріалу. Самопроєктування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проєкту відносно свого майбутнього та власної особистості, яка є вагомим чинником здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та на створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті це породження нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду. (29)

передбачає створення проєкту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування у дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Це, у свою чергу, передбачає постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки у них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах.

Особистісний проєкт можна тлумачити як осмислену версію людського буття. Будучи втіленим у дискурсивній формі, він дає можливість особистості усвідомлювати себе, власний досвід, розкривати власні сенси. Реалізація такого проєкту дає можливість людині не тільки самореалізуватися у соціумі, а й визначити шляхи власного розвитку у тому напрямі, який здається їй у даних соціокультурних та життєвих умовах найбільш прийнятним, таким, що відповідає власним цілям та завданням. Іншими словами, обраний проєкт стає «смисловою домінантою», базисним центром смислоутворення, визначаючи значимість усього, що відбувається з людиною, та відкриваючи перспективи подальшого особистісного зростання.

Таким чином, особистісний проєкт передбачає: 1) створення «задуму себе», тобто конструювання Я-можливого, або Я-бажаного, або ж Я-ідеального; 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе у ньому; 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму. Проєкт базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку, задає зміст проєкту, з іншого – вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації.

Нами було виділено три види особистих проєктів, базуючись на рівнях розвитку особистості, запропонованих Д.О. Леонтєвим, - біологічному, соціальному та особистісному [2].

Соціально-орієнтований проєкт, що виникає на другому рівні особистісного розвитку (рівні соціалізації). Такі проєкти засвоюються у процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийнятну у даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає,

як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає у свій майбутній життєопис.

Особистісно-орієнтований проект є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння і задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку і лінію особистісних трансформацій. Хоча, безумовно, ці проекти є результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Альтернативний проект. Це коло імовірно-значимого, що складає найбільш творчу частину життя, в якому задумуються ідеальні шляхи саморозвитку, обираються бажані стратегії самореалізації. Таким чином, альтернативний проект готує майданчик для свого нового старту від «Я-наявного» до «Я-іншого» (30) (Б.Д. Ельконін). Такі задуми (можливо, їх можна визначити як мрії) зазвичай не проговорюються вголос, а формуються у внутрішньому смисловому просторі особистості.

На основі викладеного вище можна виділити основні шляхи особистісного самопроекування:

- Інтерпретація та реінтерпретація особистого і соціокультурного досвіду.
- Побудова власної символіки, яка дозволяє створити особистісний концепт, міф, проект тощо.
- Створення власної життєвої історії на основі побудови життєвих наративів та концепцій власного буття.
- Тезаурусний досвід осягнення життя, який передбачає побудову смислових класів подій, на основі яких створюється концепція власного життя та засоби її втілення у життєвих практиках.
- Вибудовування власного особистісного та життєвого проєктів як основи подальшого розвитку.

Таким чином, самопроекування можна тлумачити як здатність особистості діяти за власним задумом, проєктом, планом. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого та соціокультурного досвіду, що здійснюється шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створення власного смислового простору, який виступає як вагомий чинник особистісного зростання.

Необхідність самоосмислення, уточнення або навіть трансформації особистого проєкту особливо загострюється у період кризових, переломних подій, в яких людина стикається з ситуаціями, які умовно можна назвати «перерваною ідентичністю». Як зазначає В.В. Нуркова, у подібних ситуаціях виникає необхідність перевизначення ідентичності. Це події, пов'язані з осмисленням та переосмисленням життя та самого себе, події, що вимагають особистісного зусилля на подолання певних ситуацій, а іноді навіть й відмову від слідування певним соціальним нормам. Вони передбачають вихід за межі ідентичності, що склалася, та формування нової [4].

Розглянемо докладніше особливості осмислення кризових ситуацій та

вплив цього процесу на вибудовування особистих проектів людини.

Ми розрізняємо фактичну життєву ситуацію, тобто явний комплекс оточуючих людину обставин, зовнішніх умов її діяльності, спілкування та відображення ситуації у свідомості суб'єкта. В останньому випадку ми будемо говорити про психологічну ситуацію, тобто проаналізовані, осмислені життєві обставини, умови, події тощо.

Інакше кажучи, психологічна ситуація – це відображення реальної життєвої ситуації у смисловій сфері людини. Причинами виникнення психологічних ситуацій є проблеми, які містять зовнішні життєві ситуації, а також внутрішні психологічні проблеми особистості, що змінюють її ставлення до самої життєвої ситуації. І зовнішні, і внутрішні проблеми спонукають людину до осмислення ситуації, перетворення її у чисто психологічну ситуацію.

Одним із видів психологічної ситуації є кризова ситуація. Кризові ситуації – це ситуації «неможливості» (за Ф. Василюком), тобто такі, в яких людина (31) стикається з неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей власного життя (мотивів, прагнень, цінностей тощо [1]).

Спільним для усіх кризових ситуацій є те, що вони потребують спеціальної внутрішньої роботи, спрямованої на подолання вказаної неможливості, відновлення втраченого сенсу, набуття нових смислів. Тобто у кризовій ситуації людина втрачає звичні сенси і перед нею постає завдання на смисл (О.М. Леонтьєв), тобто знаходження нових джерел смислу, переосмислення ситуації і трансформація на цій основі власного життєвого, а іноді й особистісного проектів, або навіть побудова нового. Інакше кажучи, саме кризова ситуація є спонукою до «запуску» процесу самопроекування особистості.

Отже, важливу роль у процесі осмислення кризової ситуації та знаходження на цій основі нових життєвих та особистісних проектів відіграють завдання, які ставить перед собою особистість. Ці завдання попервах запозичуються із соціуму, але у процесі життя та власного розвитку людина може їх перевизначувати та довивзначувати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню та внутрішню реальність, так й результати інтерпретації і реінтерпретації особистого досвіду.

Спираючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довивзначення учінневих задач [3], під перевизначенням завдання на смисл, котру ставить перед особистістю соціум, ми будемо розуміти зміну структури завдання, що пропонує соціум, з метою адаптації його до власної психічної реальності без зміни його внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток.

У свою чергу, довивзначення завдання на смисл – це привнесення особистісного сенсу у завдання, що залежить як від об'єктивних, так й від суб'єктивних чинників. Такий особистісний смисл залежить, насамперед, від розуміння та інтерпретації особистого досвіду, а процес довивзначення завдання веде до трансформації смислового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроекування.

При цьому, зважаючи на той факт, що функціональне призначення

проектування полягає у створенні ідеальних моделей об'єктів [3], у процесі самопроектування може багаторазово змінюватися зміст ідеальних або бажаних моделей Я та власного життя залежно як від зовнішніх, так й від внутрішніх чинників. Причому згідно нашої концепції ці моделі є переважно дискурсивними.

У наративній психології буда здійснена спроба зрозуміти не лише спосіб, за допомогою якого люди, використовуючи наративи, пристосовуються до різноманітних травмуючи подій, яким чином вони реагують на них, а й з'ясувати як рухається особистість, намагаючись знайти вихід із таких ситуацій. Було, зокрема, визначено такі шляхи пристосування до ситуацій, що руйнують звичайний плин людського життя [5]:

- 1) Створення історії (нарративу) зміни/зростання (орієнтація на теперішнє).
- 2) Створення нормалізуючої історії (орієнтація на майбутнє).
- 3) Створення історії втрати (орієнтація на «порожнє» теперішнє).

Ті люди, які, пристосовуючись до кризових ситуацій, використовували історію зміни/зростання або нормалізуючи історію, намагалися зберегти сенс, цілі (32) свого життя, не дивлячись на те, що усвідомлювали неможливість повернути ситуацію у звичне русло (наприклад, повернути рідних та близьких). Звичайно, кожний робив це по-своєму, створюючи власний нарратив, але ці два шляхи сприяли підтримці внутрішньої цілісності, а також допомагали зберегти зв'язок із минулим та підтримати зв'язок з майбутнім. Побудова нарративу зміни/зростання пов'язана з прийняттям свого досвіду, коли криза використовується для відкриття нових граней своєї особистості, кращого саморозуміння та як один із шляхів саморозвитку і самопроектування.

Якщо ж людина не в змозі витримати травмуючи подію, підтримати плинність та послідовність власного життя вона буде нарратив втрати. Тут розв'язується не завдання на віднайдення сенсу, а скоріше завдання на його приховання, або взагалі відмова від смислотворчої та проектувальної діяльності. Це, у свою чергу призводить до втрати себе як особистості, втрати свого «Я», відмови від власного досвіду, його переідеологіювання. Цей нарратив іноді називають не оповіддю, а анти оповіддю, в якій не існує ніякої послідовності і в якій людина не здатна виразити себе [5].

Можна припустити, що у кризовій ситуації відбувається боротьба двох проектів – проекту, орієнтованого на минуле, і проекту, орієнтованого на майбутнє. У першому випадку людина породжує нарратив зміни/зростання соціально, однак, залишаючись у межах соціально орієнтованого проекту, намагається за допомогою соціокультурних зразків знайти вихід із складної життєвої ситуації. Якщо це вдається, то ситуація вирішується, але людина залишається у межах власної особистості, які не дають їй розвиватися, і рухатися від соціального до особистісного рівнів розвитку.

Особливо несприятливою ситуація стає у випадку, коли особистість породжує нарратив втрати, тим самим створюючи «порожнє» теперішнє. Тут взагалі мова не йде про створення проектів, про будь-яке самопроектування. Особистість стагнується, намагаючись усіма силами утриматися у минулому,

коли ще не відбулася травмуючі подія, не шукає вихід із неї, опускає руки, повертаючись на більш низький рівень власного розвитку.

Якщо ж перемагає проект, орієнтований на майбутнє, то людина породжує нарратив зміни/зростання чи нормалізуючий нарратив, які діють у межах особистісно орієнтованого або альтернативного проектів. У цьому випадку не лише шукається вихід із кризової ситуації, що базується на соціальних зразках, а й запускаються процеси особистісного розвитку, знаходяться шляхи самозмін, які не лише дають змогу подолати несприятливу ситуацію, а й формується здатність до самопроекткування, що є важливою передумовою особистісного зростання.

Висновок. Людина, проживаючи життя, створює його історію, і кризоваситуація, травматична подія тільки тоді сприяють особистісному зростанню людини, якщо вплітаються в її історію, не порушуючи її цілісність і тим самим не руйнуючи особистість, а, навпаки, сприяючи створенню нових життєвих та особистісних проектів, а отже і розвитку особистості. (33)

Список використаної літератури

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд.во МГУ, 1984. – 200 с.

2. Леонтьев Д.А. Личностное измерение человеческого развития / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии – 2013. – № 3, с. 67 – 80.

3. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И. Машбиц. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.

4. Нуркова В.В. Автобиографическая память: «сгущения» в субъективной картине прошлого / В.В. Нуркова, О.В. Митина, Е.В. Янченко // Психологический журнал. – 2005, № 2. – С. 22 – 32.

5. Crossley M.L. Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning / M.L. Crossley – Open university press. – Philadelphia, 2000.

Самопроектирования личности в кризисных жизненных обстоятельствах

Предложено толкование самопроектирования как процесса, базирующегося на усвоении социокультурных дискурсов, задающих основные векторы развития личности. Охарактеризованы основные виды личностных проектов. Показано, что необходимость осмысления, уточнения или даже трансформации личного проекта особенно обостряется в период кризисных, переломных событий жизни человека. Описаны особенности построения жизненных проектов в зависимости от типа приспособления к кризисной ситуации.

Ключевые слова: самопроектирование, кризисная ситуация, личностный проект, развитие личности, психологическая ситуация, дискурс, нарратив.

Self-designing personality in crisis life circumstances

Interpretation of a self-designing as a process based on the assimilation of social and cultural discourses, defining the main vectors of the individual development, is proposed. The main types of personality designs are described. It is shown that the necessity of interpretation, clarification or even of a personal design transformation is particularly acute in the period of crisis and crucial events of human life. The features of the life designs creation, depending on the type of an adaptation to a critical situation, are described.

Key words: self-designing, crisis, personality design, personality development, psychological situation, discourse, narrative.